

ویژگی‌های هنری منحصر به فرد در آرایه‌های قرآن روزبهان شیرازی در کتابخانه چستربیتی شهر دوبلین

دوفصلنامه علمی مطالعات نظری هنر

سال سوم | شماره ۴ | بهار و تابستان ۱۴۰۲

شاپا: ۰۰۳۴ - ۲۸۲۱ | ص: ۲۰۳ - ۲۳۴

لیلی عظیمی فهیم^۱

چکیده

در طی سده‌ها خلق آثار فاخر و ارزشمند در حوزه نگارگری و کتاب‌آرایی، موجب پایداری فرهنگی، رشد و پرورش هنر در ایران بوده است که ظرائف و لطایف بسیار در قلم هنرمندان این دیار آن را پدیدار کرده است. نقوش و آرایه‌های تزیینی در آثار مکتوب در قالب هنر تذهیب از بخش‌های اصلی کتاب‌آرایی به شمار می‌آید. از هنرمندان صاحب سبک و تأثیرگذار در زمینه خط و تذهیب روزبهان شیرازی است. او که (به تأیید پژوهشگران) نابغه خط و تذهیب دوران خود قرن دهم هجری بوده است در خانواده‌ای هنرمند پرورش یافته و در دوره کاری حدود پنجاه سال آثار متعددی از خود به جای گذاشته است. او که با رعایت اصول و مبانی طراحی و زیباشناختی توانسته نوآوری‌های خود در نقوش تذهیب و روش آن را به عنوانی سبکی رایج در میان هنرمندان هم عصر خود ترویج دهد. سبک کاری روزبهان در تذهیب از دوران حیاتش مورد تقلید و استفاده دیگر مذهبیان قرار گرفته و نوآوری‌های او در نقوش و شیوه اجرای تذهیب به سنت‌های مانا در تذهیب تبدیل شده و تا امروز مورد استفاده هنرمندان این حیطه قرار می‌گیرد. آثار

۱. کارشناسی ارشد صنایع دستی Leiliazimi91@gmail.com

روزبهان، و به طور خاص قرآنی از او که در کتابخانه چسترییتی شهر دوبلین نگهداری می‌شود، از شاهکارهای کتاب‌آرایی ایران به شمار می‌رود. تزیینات این قرآن در همه صفحات آن که ۸۹۰ صفحه است دیده می‌شود. سؤال این پژوهش این مطلب را بررسی می‌کند که ویژگی‌های منحصر به فرد قرآن روزبهان، در کتابخانه چسترییتی کدام است؟ و به توصیفی دقیق از تزیینات به کار گرفته شده در قرآن چسترییتی می‌پردازد و ویژگی‌های منحصر به فرد در آرایه‌های آن از جمله به کارگیری بیش از ۳۵۰۰ ستون عمودی تزیینی را مورد تحلیل قرار می‌دهد که هریک، با ابعاد حدود ۷ در ۳ سانتی‌متر در چندین طرح متفاوت و گستره رنگی متنوع و بی‌نظیر و اغلب با شیوه حلکاری کار شده‌اند و نیز بیست صفحه پایانی این قرآن که دارای سطح وسیعی از تزیینات هستند و شیوه‌های جدیدی از رنگ‌آمیزی و روش اجرای تذهیب در آنها به کار گرفته شده است از موارد بررسی شده در این پژوهش است.

واژگان کلیدی: تذهیب، روزبهان شیرازی، قرآن چسترییتی روزبهان، حلکاری.

❁ مقدمه

شیراز را در اوایل قرن دهم هجری، باید از پایگاه‌های اصلی تولید کتاب و نسخه‌های ارزشمند دانست این شهر از قرن چهارم هجری و دوران آل بویه دارای پیشینه‌ای از آثار ارزشمند در این حوزه است. در قرن هشتم هجری هنرمندان و نگارگران در سایه توجه حاکمان مغول در آنجا گرد هم آمدند با حفظ شیوه‌های کهن به خلق آثار نفیسی در زمینه هنر کتاب‌آرایی پرداختند و مکتب «شیراز» را با تنوع و ساختاری کاملاً متمایز نسبت به دیگر مکاتب پایه‌گذاری نمودند و بدون شک در تاریخ هنر کتاب‌آرایی ایران، مکتب شیراز در سده‌های هشتم تا دهم هجری یکی از برجسته‌ترین و شکوفاترین دوره‌های هنری در عرصه کتاب‌آرایی به شمار می‌آید که تأثیرگذاری آن را می‌توان تا سده‌های بعدی نیز به وضوح مشاهده کرد (معتدی، ۱۳۹۲ الف: ۹). به گفته جیمز در سراسر قرن نهم و دهم هجری شهر شیراز یکی از مراکز اصلی تدوین کتب دست‌نویس به شمار می‌آمد (جیمز، ۱۳۸۱: ۱۱) و در نخستین دهه قرن دهم ه. ایران در حد بی‌سابقه‌ای شاهد شکوفایی هنرهای مربوط به کتاب بود. دربار تیموریان و ترکمانان ثروت خود را با گشاده‌دستی صرف هنرهایی چون خوشنویسی، نگارگری و دیگر هنرهای مرتبط با کتاب می‌کردند (جیمز، ۱۳۸۱: ۱۴). لینگز آغاز قرن دهم را تبلور نهایی هنر تذهیب و آن را نتیجه سطح آثار دوره تیموری دانسته است (لینگز، ۱۳۷۷: ۱۸۹). این شهر تا سده سیزدهم ق.

دارای کتابخانه‌های پرباری بود که در آنها متون بسیاری رونویسی می‌شدند؛ و کاتبان خوشنویسان، صحافان، مذهب‌ان، کاغذسازان، نقاشان و دیگر پیشه‌وران هنر کتاب، دانش ظریف خود را به یکدیگر انتقال می‌دادند (ریشار، ۱۳۸۳: ۱۹۱). در چنین شرایطی و در عرصه حضور هنرمندان بی‌شمار، خاندان هنرمند روزبهان شیرازی در کتابت و تذهیب، با تولید آثار فراوان و نفیس چونان نگینی می‌درخشید. روزبهان که در تذهیب و شیوه‌های آن دارای نوآوری‌هایی است و از ویژگی‌های کاری او گسترش صفحات تزئینی به تمامی صفحات کتاب است در قرآنی که در موزه کتابخانه دوبلین نگهداری می‌شود گستره‌ای از تزئینات را به روشی جدید به کار گرفته است و بررسی آن به بقا و پایداری مبانی تذهیب کمک خواهد کرد.

۱. پیشینه پژوهش

پژوهشگران متعددی سبک و روش روزبهان را گذرا کاویده‌اند. دیوید جیمز در جلد سوم از مجموعه هنر اسلامی (۱۳۸۱: ۱۱۴-۱۴۴) و کیانوش معتقدی در مقاله بررسی شیوه تذهیب در مکتب شیراز سده‌های نهم و دهم هجری (۱۳۹۲) چند اثر از روزبهان را بررسی می‌کند. هم‌اوکتابی در مورد خاندان روزبهان نوشته و همه گفته‌ها درباره او را جمع‌آوری کرده است (خاندان روزبهان شیرازی، ۱۳۹۲). به گفته دیوید جیمز و کیانوش معتقدی، برجسته‌ترین اثر روزبهان قرآنست که در موزه چستریتی دوبلین نگهداری می‌شود. در سال‌های اخیر این قرآن مورد توجه متصدیان این موزه قرار گرفته و پژوهش‌هایی در مورد آن انجام شده است. خانم الین رایت^۱ متصدی سابق مجموعه‌های اسلامی در موزه چستریتی در سال ۲۰۱۳ میلادی در مقاله‌ای با عنوان "شاهکار قرن شانزدهم (میلادی) شیراز، قرآن چستریتی روزبهان" ۲۰۱۳ به پژوهشی در این باره پرداخته است و نیز در سال ۲۰۱۶ کتابی در ۳۲۰ صفحه با عنوان "لاجورد و طلا، کاووشی در قرآن چستریتی روزبهان شیرازی" نوشته است که به گفته خودش مفصل‌ترین و جامع‌ترین مطالعه در مورد یک

۱. Eline wright .

نسخه خطی اسلامی است و توسط انتشارات هوبرتون چاپ شده است. در این کتاب، شرح حال مفصل و دقیقی از شرایط فعلی قرآن و جزئیات اتفاقات در صفحات مختلف در چگونگی کتابت آن و اشتباهات و اصلاحات کاتب و نیز مواردی از جمله برجستگی سطح رنگ یا کمرنگی و پررنگی بعضی قسمتها در نوشته و نقش ها پرداخته و نیز به مقایسه دقیق در جزئیات تزیینات در صفحات مختلف پرداخته است و جزئیات زیادی از این دست را بررسی می کند.

❁ ۲. اهداف پژوهش

در عصر معاصر شاهد رجوع بسیاری از هنرمندان در ایران و دیگر کشورها به رشته تذهیب هستیم، و آثار متعددی در این زمینه در نقاط مختلف دنیا تولید می شود و در این رخداد شاهد دگرگونی و تغییراتی در مبانی تذهیب و روش طراحی نقوش آن هستیم. به نظر می رسد توجه به آثار فاخر و اصیل، در جهت یافتن این اصول و مبانی تأثیرگذار خواهد بود. این پژوهش در پی تأکید بیشتر بر روش و تکنیک درست تذهیب است که در دوران اوج این رشته (دوران صفوی) توسط کسانی که ارزشمندترین آثار کتاب آرایبی را تولید کرده اند. این پژوهش به طور تخصصی به تکنیک و روش تذهیب یکی از برجسته ترین آثار در زمینه کتاب آرایبی می پردازد. البته پژوهش هایی که تا به حال توسط محققان و مورخان ایرانی و غیرایرانی در کتاب آرایبی و تذهیب صورت گرفته است، بیشتر در مسیر: سیر تاریخی، تطور نقوش یا مقایسه مشابهت ها و تفاوت ها در زمینه تاریخ و مکان و سبک خلق آثار بوده و اغلب با نگاه توصیفی بررسی شدند. این پژوهش از نگاه تخصصی هنرمندان حوزه کتاب آرایبی به بررسی دقیق تکنیک ها و شیوه های منحصربه فرد به کاررفته در یکی از شاهکارهای کتاب آرایبی ایران خواهد پرداخت. این نگاه فنی، در بازخوانی و توجه به مبانی زیباشناسی این رشته اصیل هنری با تاریخچه ای درخشان و هرچه مانا تر شدن این مبانی اثرگذار خواهد بود.

❁ ۳. روزبهان شیرازی

روزبهان محمد طبعی شیرازی از خاندان روزبهان شیرازی است که نسب آنها به "شیخ روزبهان بقلی" عارف به نام قرن ششم هجری می‌رسد. او در نیمه نخست قرن دهم هجری، در دوران اوج درخشش جهانی شیراز در کتاب‌آرایی، به عنوان هنرمندی پرکار و صاحب سبک همواره مورد توجه است. به گفته معتقدی (۱۳۹۲: ب: ۳۶) او، نابغه خط و تذهیب دوران صفویه است. آنچه درباره روزبهان می‌دانیم، بیشتر برپایه گفته‌های جیمز می‌باشد. او می‌گوید: روزبهان مذهب یکی از شش نقاش شناخته شده در نیمه نخست سده دهم هجری در شیراز و البته از پرآوازه ترین استادان هنر تذهیب است و او را می‌توان سرآمد استادان این شهر دانست. شخصیت روزبهان به واسطه امضای وی بر تذهیب و همچنین ترقیم متون قرآنی و غیرقرآنی متمایز از دیگر هنرمندان آن روزگار است. روزبهان محمد مذهب، احتمالاً همان مولانا روزبهان، استاد خوشنویس شیرازی است که قاضی احمد نامش را در گلستان هنر آورده است و درجایی دیگر می‌گوید: «از تاریخ تولد و وفات روزبهان آگاهی دقیقی در دست نیست؛ اما با توجه به آثار رقم‌دار و تاریخ‌دار وی، دوران فعالیت کاریش از سال‌های ۹۱۵ تا ۹۶۸ ق. که زمانی حدود ۵۰ سال است گمان زده می‌شود.» طبق امضای روزبهان، پدرش نعیم‌الدین در تذهیب و خوشنویسی مهارت داشته و دارای شهرت بوده است. و صدرالدین، پدر بزرگ روزبهان نیز طبق مستندات استاد بنام، در خوشنویسی است و مذهب نیز بوده است (جیمز، ۱۳۸۱: ۱۴۴ تا ۱۴۶). و بدین ترتیب روزبهان در خانواده‌ای هنرمند پرورش یافته و تحت تعلیم پدران خود بوده است. روزبهان هنرمندی برجسته در عرصه خوشنویسی و تذهیب است و در هر دو رشته بی‌مانند است. روزبهان در خوشنویسی تنها به نوشتن و تقلید محض از اسلاف خود نمی‌پردازد. او با ذکاوت در آنچه بدان رسیده، نوآوری می‌کند نارسایی‌ها را برطرف می‌کند و هنر خوشنویسی را پردازش داده، تکوین می‌دهد (معتقدی، الف: ۲۷). سبک روزبهانی در تذهیب و در دهه‌های میانی قرن دهم هجری به عنوان سبکی مرجع در کار

۱. طبق سرفصلی از کتاب جلوه‌های هنر پارسی (ریشار، ۱۳۸۳: ۱۸۹)

تولید کتب مورد توجه و تقلید هنرمندان ایرانی قرار گرفت. استحکام و تناسب موزون خوشنویسی و تزیینات در آثار وی و علاقه خاص روزبهان در اجرایی تمیز و رنگارنگ از جمله مهم ترین شاخصه های هنری در آثار وی به حساب می آید. آثار تهیه شده در کارگاه روزبهان، نفیس ترین نمونه از سنت کتاب سازی این دوران به حساب می آید (معتقدی، ۱۳۹۲ الف: ۲۷ و ۳۱). به کارگیری هم زمان اسلیمی ماری، نقوش ختایی طبیعت گرا با تقسیم بندی های هندسی ترنج ها و قاب های متعدد با شکل های مختلف، افزایش استفاده از رنگ طلایی چند فام و استفاده از تذهیب تمام صفحه، در متن و حاشیه که از دیگر مشخصه های قرآن نگاری نسخه های صفوی است که همواره با نام روزبهان شیرازی خوشنویس و مذهب همراه است (مقتدایی، ۱۳۹۵: ۱۴۶). ریشار به تذهیبی در دیوان حافظ به سال ۸۹۷ هجری قمری اشاره می کند و می گوید که این شیوه پیش درآمد سبک تذهیبی ست که در سال های ۹۰۵ تا ۹۲۷ ق. در شیراز رواج داشت و معروف به سبک روزبهانی است. این سبک کاملاً شناخته شده است و نمونه های آن در کتابخانه ملی فرانسه و کتابخانه های دیگر بس فراوان هستند (ریشار، ۱۳۸۵: ۱۲۵). توانمندی و جسارت روزبهان در خط و تذهیب درکنار تجربه و شناختی که از نقوش و آرایه ها داشته و نیز پشتکار وی در طی سالها، موجب به وجود آمدن آثار ارزشمند و مانایی در طی قرن ها شده است.

❁ ۴. معرفی قرآن چستربیتی روزبهان شیرازی

قرآنی موجود در کتابخانه چستربیتی^۱ دویلین واقع در کشور ایرلند به شماره ثبت CBL۱۵۵۸ که احتمالاً در سال ۱۵۵۰ میلادی در شهر شیراز توسط روزبهان شیرازی با

۱. سرآلفرد چستربیتی (۱۸۷۵-۱۹۶۸ م)، نجیب زاده آمریکایی و مهندس معدن با روحیاتی بشردوستانه بود که بعدها در ایرلند ساکن شد. او در طی سفرهایش، به نسخ خطی علاقمند شد و شروع به خرید آنها کرد. وی مجموعه گسترده ای را گردآوری کرده که به عنوان یکی از مهم ترین مجموعه های نسخه های خطی اسلامی در جهان شناخته می شود. امروزه کتابخانه خصوصی او در موزه ای به نام او قرار دارد. این کتابخانه در قلعه تاریخی دویلین در کشور ایرلند واقع است (Wright, ۲۰۱۶: ۱).

امضای روزبهان محمدالطبعی شیرازی و بدون اشاره به تاریخ آن در ۸۹۰ صفحه در ابعاد ۴۲/۷ در ۲۹ سانتی متر کتابت شده است که احتمالاً چند صفحه انتهایی آن جدا شده است. تذهیب آن در مجموعه کارگاهی به سرپرستی روزبهان شیرازی انجام شده است و سفارش دهنده آن مشخص نیست. طبق گفته رایت قرآن روزبهان فاقد هرگونه مدرک مستندی است که نشان دهد برای چه کسی ساخته شده است (Wright, ۲۰۱۶: ۸). در معرفی این قرآن که مشهور به قرآن چستربیتی است، توجه به نظرات پژوهشگران ضروری می‌نماید. به گفته معتقدی: "مصحف کتابخانه چستربیتی از نمونه‌های ممتاز قرآن نگاری ایرانی در سده دهم هجری مکتب شیراز است و یقیناً شاهکار روزبهان به حساب می‌آید که به صورتی دست نخورده و کاملاً سالم طی سده‌ها حفظ شده و یکی از برجسته‌ترین آثار موجود در این کتابخانه به شمار می‌رود و از لحاظ ارزش نسخه‌شناسی هم سنگ «قرآن معروف ابن بواب» است که در همین مجموعه نگهداری می‌شود. اصلی‌ترین شاخصه قرآن چستربیتی در خط، هارمونی و ریتم هنرمندانه آن است (معتقدی، الف: ۱۳۹۲: ۲۶). جیمز می‌گوید: عالی‌ترین نمونه تذهیب او (روزبهان) بی‌تردید دو صفحه آغازین قرآن کتابخانه چستربیتی است. این صفحات شامل ترکیب‌بندی‌های مختلفی شامل نقوش طوماری (دارای چرخش و پیچش)، اسلیمی، موج و رنگارنگ بر زمینه‌ای مزین به دندان موشی در رنگ‌های سبز، زرد، آبی آسمانی و قهوه‌ای است (جیمز، ۱۳۸۱: ۱۴۸). از نظر رایت تذهیب روزبهان در قرآن چستربیتی خیره‌کننده است. ترکیب کیفیت، گستردگی، پیچیدگی و تنوع، برنامه کلی تزئینی آن نسخه خطی را تقریباً از سایر قرآن‌های فارسی قرن شانزدهم میلادی (دهم هجری) متمایز می‌کند. در حالی که متن توسط یک فرد "روزبهان محمدالطبعی شیرازی" نسخه‌برداری (کتابت) شده است. واضح است که تیم بزرگی از هنرمندان و صنعتگران بسیار ماهر مسئول تزئین آن بوده است. او می‌گوید: این شش تذهیب^۱ به طرز خیره‌کننده‌ای زیبا هستند. هر کدام از آنها از بی‌شمار نقوش

۱. منظور دو شمشه‌ی ابتدای قرآن و صفحات مزدوج سوره حمد و دو صفحه‌ی تمام مذهب پایانی قرآن است که بسیار پرکار و ظریف انجام شده‌اند.

ریز تشکیل و به قدری با دقت و با ظرافت ارائه شده اند که نمونه های کمی که در طول قرن (در این سطح) تولید شده اند، از نظر کیفیت از آنها فراتر می روند یا حتی با آن ها مطابقت دارند. تذهیب های متعدد دیگر در نسخه خطی نیز کیفیت فوق العاده بالایی دارند، اما این پنج دهانه دو صفحه ای^۱، همراه با تک صفحه آخر^۲، بهترین ها هستند. به طور مناسب، آنها ابتدا، وسط و پایان نسخه خطی را مشخص می کنند. (Wright, ۲۰۱۶: ۱۱۵) رایت در مورد حامی مالی و هزینه های تولید قرآن چنین می گوید: "اما نسخه های خطی نفیس که حاصل حمایت شاهزادگان یا دیگر حمایت های سطح بالا بود، در آن زمان نیز تولید می شد و در حالی که معلوم نیست قرآن روزبهان چستریتی برای چه کسی ساخته شده است. و واضح است که این محصول دارای این سطح بالای حمایت است (همان، ۱). تولید این نسخه خطی هم از نظر مواد و هم از نظر نیروی انسانی بسیار پرهزینه بود. رنگدانه های گرانبها در سراسر آن استفاده می شود. به طور خاص، طلا و اولترامارین (لاجورد) در هر صفحه استفاده می شود که دومی از ماده معدنی لاجورد به دست می آید که از نظر وزن حتی از طلاگران تر بود" (همان، ۲).

۵. توصیف تزیینات قرآن چستریتی

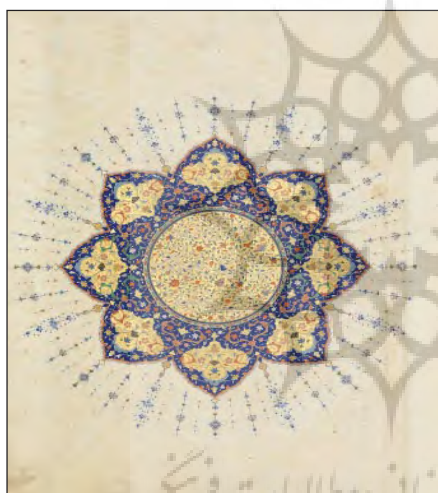
قرآن چستریتی دارای شش صفحه تمام مذهب است که نقوش آنها در صفحات روبروی هم مشابه هستند. این صفحات شامل دو شمسه در ابتدای قرآن شامل آیه ۸۳ سوره اسرا و دو صفحه شامل سوره حمد و دو صفحه پایانی قرآن شامل سوره های توحید، فلق و ناس است و نیز صفحه انتهایی قرآن که شامل دعای ختم قرآن است دارای تذهیب فاخری است. دو صفحه آغازین سوره بقره در ابتدای قرآن و دو صفحه آغازین سوره کهف در وسط قرآن نیز دارای سرلوحه های گسترده و تزیینات فراوان هستند. و نیز تمامی صفحات میانی قرآن با توجه به تقسیم بندی فضای نگارشی دارای تزیینات

۱. در اینجا منظور دو شمسه ی ابتدای قرآن، صفحات مزدوج سوره حمد و دو صفحه آغازین سوره بقره و دو صفحه آغازین سوره کهف در وسط قرآن و دو صفحه پایانی قرآن می باشد.

۲. صفحه دعای ختم قرآن در انتهای قرآن مورد نظر است.

متنوع و زیبایی هستند که این تنوع و گستردگی و درعین حال ظرافت و شیوه اجرای آن، وجه تمایز آرایه‌های این قرآن است. علاوه بر این در ۲۰ صفحه پایانی قرآن از سوره اعلی تا سوره تبت که به طور گسترده‌ای در تمامی تقسیم‌بندی‌های صفحه و زیر متن، شاهد تزیینات با تکنیک‌های متنوع و بی‌نظیر هستیم از ویژگی‌های منحصر به فرد این قرآن است. در کتابت قرآن چستربیتی علاوه بر مرکب از رنگ‌های لاجورد و طلا برای نگارش و اعراب‌گذاری استفاده شده و در هر دو صفحه شاهد تغییر رنگ در سطرها و جلی و رنگ اعراب‌گذاری آنها هستیم و این عمل گردشی از رنگ‌ها را در کنار تنوع زیادی از تزیینات رنگارنگ را موجب می‌شود.

در شروع این قرآن، ابتدا با دو شمسه مذهب، در اوج زیبایی مواجه می‌شویم با درخشش در اوج رنگ‌های طلا و لاجورد. این شمسه که ابعاد دایره داخل آن، حدود ده سانتی متر می‌تواند باشد با نقوش زیبا و ظریف شرفه‌هایش، هر چه تابناک‌تر به نظر

تصویر شماره ۱: تزیینات اولین صفحات مذهب (شمسه) در قرآن چستربیتی (www.chesterbeatty.ie.ir)

سومین و چهارم صفحه از ابتدای قرآن چستربیتی که آیات مبارکه سوره حمد در آنها قرار گرفته به صورت بسیار پر نقش و ظریف، آراسته شده و در شمار زیباترین آثار تذهیب

تاریخ کتاب آرایه ایران هستند. در ترکیب فضای آنها، حاشیه ای پهن و پر از رنگ و هیجان دیده می شود. این هیجان با حضور شرفه ها به آرامی به فضای خالی کاغذ منتقل می شود. در این دو صفحه^۱ نیز درخشش رنگ های طلا و لاجورد بر زیبایی اثر می افزاید. در فضای مستطیل شکل کادر وسط، فرم ترنجی زرین، برای متن در نظر گرفته شده است و در قسمت های بالا و پایین آن فرم، کتیبه هایی در جایگاه سرترنج حاوی متن قرار گرفته اند. در فضای داخل این کادر مستطیل شکل، شکوهی از طراحی بی نظیر اسلیمی های دهان اژدری و اسلیمی های ماری را شاهد هستیم. لبه بیرونی حاشیه ها از خطوط صاف با ایجاد یک هیجان کوچک^۲ همراه است که از ویژگی های خاص، در آثار روزبهان است. در طراحی حاشیه و قسمت مرکزی این دو صفحه، از نقوش اسلیمی و اسلیمی ماری و ختایی استفاده شده است. البته نقوش اسلیمی ماری که جزء شاخصه های آثار روزبهان است، در همه قسمت ها غلبه دارد و با تنوع رنگی و نحوه اجرای آن محور اصلی نقوش را تشکیل داده است. در کنار آنها نقوش اسلیمی، با حرکت های بسیار ظریف و زیبا به کار گرفته شده است. ختایی ها در کل زمینه اثر، به گونه ای با تراکم مناسب، با حرکتی سیال، نازک چون مو و البته درخشان گسترده شده اند. ترنج مرکزی، حاوی سوره مبارکه حمد به رنگ سفید و به خط ریحان با تحریر ظریف مشکی است که بر زمینه زرین نوشته شده است. در کادر وسط، قسمت های دیگری نیز به رنگ طلایی جلوه گری می کنند. در زمینه طلایی زیر متن، نقوش ختایی با سایه ها و ساخت و سازهای رنگی خودنمایی می کنند. کادربندی و خطوط رنگی و طلایی جدول ها و تزیینات ظریف موجود در آنها از دیگر جذابیت های این دو صفحه است. در نوار تقریباً ضخیم از جداول، در ضلع چهارم که حاشیه ندارد، روزبهان از یک حلکاری ظریف استفاده کرده است. شرفه های به کار گرفته شده در این صفحات مزدوج (صفحات حمد)، بدیع و ظریف و زیبا و از شاخصه های آثار روزبهان هستند.

۱. سومین و چهارمین صفحه از ابتدای قرآن حاوی سوره مبارکه حمد

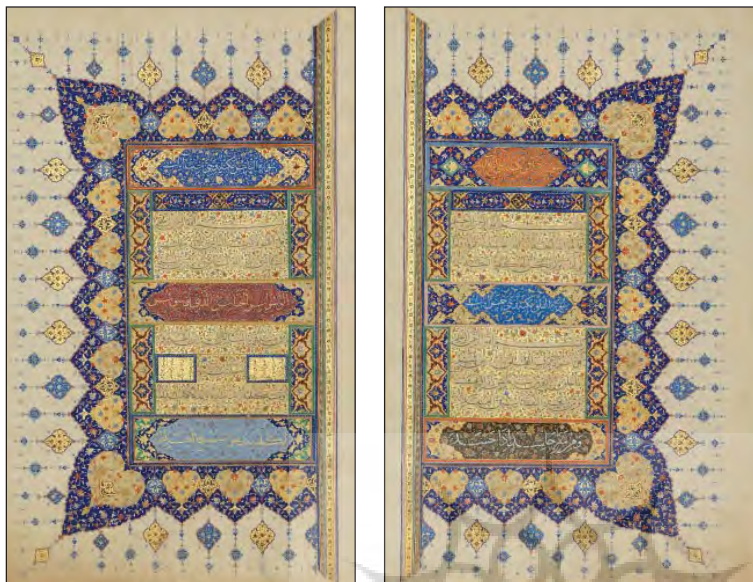
۲. غنچه ای که از کادر کمی خارج شده و در لبه ی صاف برآمدگی ایجاد می کند.

تصویر شماره ۲: تزیینات صفحات آغازین سوره حمد در قرآن چستربیتی (www.chesterbeatty.ie.ir)

دو صفحه پایانی، شامل سه سوره پایانی نزدیک به پایان تحولی آشکار و شگفت‌انگیز در زیبایی‌شناسی تزیین نسخه خطی به چشم می‌خورد. این تغییر ذائقه است که می‌توان تزیینات این دو صفحه (پایانی) را به عنوان حرکتی از روش‌های ترکیب‌بندی مرسوم آن دوران که در شمس‌ها و صفحات اولیه نسخه‌ها به کار می‌رفت به سبکی جدید که در آن مقیاس‌های قبلی زیبایی اثر کنار گذاشته شده و ترکیبی جدید از رنگ‌ها و الگوها که تقریباً با روش‌های قبلی ناسازگار است جایگزین شده است (Wright, ۲۰۱۶: ۱۶۴). سه سوره پایانی در دو صفحه مهم چون ابتدای قرآن با تزییناتی ممتاز و رنگ‌هایی درخشان از سوی این هنرمند در نهایت استادی کتابت و تذهیب گردیده است (معتقدی، الف ۱۳۹۲: ۲۷). طراحی حاشیه‌ها در این دو صفحه و نوع انتخاب رنگ در واگیره‌ها و تکنیک‌های مورد استفاده در اجرای آن، بسیار خارق‌العاده و متفاوت با روش‌های عصر خود بوده و البته در دوره‌های بعدی مورد تقلید قرار گرفته است. به طور مثال لبه‌های

حاشیه ها تا قبل از آن تحت تأثیر آثار دوران تیموری کاملاً صاف به کار می رفته است و در اینجا فرمی کنگره دار با فرازوفروید دارد و بعدها بسیار مورد استفاده قرار می گیرد.

تصویر شماره ۳: تزیینات دو صفحه پایانی قرآن چستربیتی (www.chesterbeatty.ie.ir)

در این دوران بنا به روش مرسوم، بعد از اتمام قرآن دعای ختم قرآن و نیز فال نامه در انتها با تزیینات مفصل قرار می گرفت که به گفته رایت نشان از یک سبک شیعی (Wright, ۲۰۱۶: ۱۳۱) دارد. در اینجا تنها یک صفحه وجود دارد و دعا در آن به صورت ناتمام آمده است. این گواه بر آن است که احتمالاً شبیه صفحه دومی مشابه این صفحه و البته بدون سرلوحه، وجود داشته است و این احتمال را نیز تقویت می کند که صفحاتی به عنوان فال نامه نیز در انتهای قرآن بوده و به دلایلی در دسترس نمی باشد. نقش و نگار این سرلوحه، شرفه ها و نقش کتیبه در این صفحه از زیباترین و متنوع ترین نوع طراحی و اجرا در هنر تذهیب هستند. متن به صورت هفت سطر از خطی باشکوه با مرکب سفید نوشته شده است که با رنگ سیاه تحریر شده است. دعا به وضوح در وسط یک جمله به پایان می رسد.

تصویر شماره ۴: صفحه دعای ختم قرآن چستریتی (ri.ei.yttaebretsehc.www)

متن دعا بر روی زمینی طلایی درخشان نوشته شده است که روی آن شکوفه‌ها و برگ‌های رنگین پراکنده شده است. به نظر می‌رسد که تصمیم برای معرفی زیبایی‌شناسی جدید در اواخر مرحله تولید گرفته شده است (Wright, ۲۰۱۶: ۱۲۱).

۵.۱. تزیینات صفحات میانی قرآن

نوع صفحه‌بندی صفحات میانی در تمامی آنها یکسان است و به شیوه صفحات دوره تیموری است.^۱ به طوری که صفحه به پنج قسمت افقی که سه قسمت اول و سوم و

۱. در «قرآن» کتابخانه‌ی چستریتی صفحات بعدی به تقلید از شیوه‌ی تیموری به سه قسمت سه کتیبه اصلی و فضای میانی آن تقسیم شده‌اند؛ در کتیبه‌های بالا و پایین. (معتقدی، ۱۳۹۲ الف: ۲۶)

پنجم با عرض یکسان در نظر گرفته شده اند و سطرهای درشت در آنها نوشته می شود و دو قسمت باقی مانده البته عرض بیشتری دارند. هر یک از این دو قسمت این بار به سه قسمت عمودی تقسیم شده که قسمت های جناحین ستون های باریکی را برای تزیینات ایجاد می کند و در فضای گسترده وسط متن قرار می گیرد. در این نوع صفحه بندی در سه مستطیل کشیده تر متن به صورت درشت یا به عبارتی سطر جلی نوشته می شود که روزبهان، در قسمت های بالا و پایین از خط محقق و در مستطیل وسط از خط ثلث استفاده کرده است و این خطوط را به رنگ لاجورد و رنگ طلا (با تحریر مشکی) نوشته است. هر دو صفحه، رنگ نوشته ها در سطرهای جلی تغییر می کند. اعراب متن در سطرهای به رنگ لاجورد همیشه به رنگ سیاه و سطرهای طلا، گاه لاجورد و گاه به رنگ سیاه است. مابقی قسمت های متن به خط نسخ و با مرکب سیاه نوشته شده است. به گفته رایت: «متن به صورت سلسله ای از خطوط کوتاه و بلند از خط بزرگ و کوچک، مشابه صفحه بندی رایج در قرآن های فارسی قرن شانزدهم م. (قرن دهم ق.)، تنظیم شده است و با استفاده از سه نوع خط محقق، ثلث و نسخ در سه رنگ مرکب (آبی، طلایی و سیاه) کتابت شده است. در دو طرف دو کادر چهارضلعی که در آن با خط نسخ سیاه رنگ کتابت شده است، ستون های عمودی کوچکی وجود دارد که هر یک کاملاً تزیین شده است، و تکنیک های شگفت انگیز مورد استفاده در برخی از آنها قبلاً دیده نشده است (Wright, 2016: 2). کادرهای مستطیل شکل با سطر جلی، در کلیه صفحات دارای افشان صورتی هستند و البته طبق گفته های رایت افشان صورتی و طلایی» (همان، ۱۳۲) دارند. بنا به آنچه گفته شد با مشاهده هر صفحه میانی قرآن سطرهایی به رنگ طلایی و لاجورد با اعراب گذاری ظریف که زمینه کادر آنها، دارای افشان صورتی است، می بینیم و چهارستون عمودی کوچک دارای تزیینات^۱.

۱. و در کنار آنها جدول گشی های مشابه و در عین حال متغیر در جزییات و نشان های خمس و عشر و تزیینات متنوع سرسوره ها را خواهیم دید.

تصویر شماره ۵: نمونه‌ای از صفحات میانی در قرآن چستربیتی (www.chesterbeatty.ie.ir)

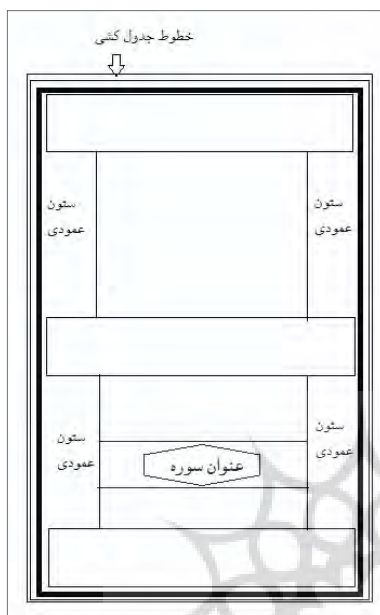

تصویر شماره ۶: نمونه‌ای از صفحات میانی در قرآن چستربیتی (www.chesterbeatty.ie.ir)

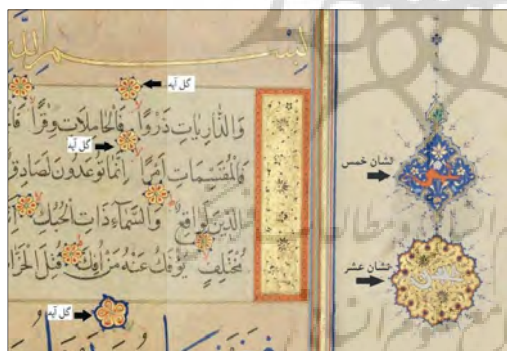

ویژگی های هنری منحصربه فرد در آرایه های قرآن روزبهان شیرازی در کتابخانه چستربیتی شهر دوبلین

تزئینات صفحات میانی را می توان در چهار بخش اصلی بررسی کرد: تزئینات در ستون های عمودی. تزئینات در عناوین سوره ها. تزئینات نشان خمس و عشر و گل آیات. تزئینات جدول کشی ها که در تصاویر به جایگاه آنها در صفحات اشاره شده است.

تصویر شماره ۷: تحلیل تقسیمات صفحات میانی در قرآن چستربیتی (www.chesterbeatty.ie.ir)

تصویر شماره ۸: تزئینات خمس و عشر و گل آیه در قرآن چستربیتی (www.chesterbeatty.ie.ir)

و البته ظرایف و زیبایی‌های این نسخه فراتر از این بررسی است و این پژوهش به دلیل گستردگی مطالب تنها به تزیینات ستون‌های عمودی و عناوین سوره‌ها خواهیم پرداخت. نوع نگارش متن و تنوع رنگی نوشته‌ها و ظرافت اعراب‌گذاری‌ها و استادی کاتب آنها نقش تأثیرگذاری در کنار نقوش تذهیب، در زیبایی صفحات دارد. در طی مراحل نگارش و تذهیب قرآن شاهد اتفاقات پیش‌بینی نشده‌ای نیز هستیم که به خوبی توسط روزبهان و احتمالاً همکارانش اداره شده است. اتفاقاتی شامل فراتر رفتن نوشته از کادر مشخص شده در سطرهای جلی یا جای نگرفتن مقدار متن مشخص شده در کادرهای با خط نسخ یا پر نشدن تمام کادر توسط متن. مدیریت هریک از آنها، با راه‌حل تازه‌ای توسط استادکار، بر هیجان و زیبایی صفحات افزوده است. در مشاهده سر سوره‌ها، موارد بسیاری را خواهیم دید که کلمات از کادر بالا، مابین نام سوره (کتیبه سوره بعدی) قرار گرفته‌اند و این اتفاق در تزیینات سر سوره اثرگذار بوده است.

۵.۱.۱. تزیینات در ستون‌های عمودی (ویژگی منحصر به فرد)

در صفحات میانی شاهد زیبایی فراوان هستیم که از عوامل اصلی آن چهار ستون عمودی در هر صفحه دارای تزیینات است. به گفته رایت "لذت بصری ستون‌های عمودی کوچک، باعث حفظ چشم در سراسر صفحات می‌شود". به غیر از صفحات تمام مذهب، ستون‌های عمودی در ۸۸۲ صفحه از قرآن، دارای تزیینات هستند. با توجه به اینکه در هر صفحه ۴ ستون وجود دارد، در کل قرآن، ۳۵۲۸ ستون تزیینات خواهد داشت. اگر بیست صفحه پر تزیین انتهای قرآن را در نظر بگیریم تنها در چهارده صفحه، (که بیشتر در انتهای قرآن هستند) نقشی متفاوت چون چندوجهی‌ها و دارای تقسیمات هندسی و... خواهیم دید (تصویر شماره ۹).

تصویر شماره ۹: چند نمونه از کتیبه های عمودی متنوع در قرآن چستربیتی (www.chesterbeatty.ie.ir)

در بیشتر قرآن یعنی دقیقاً ۸۴۸ صفحه آن، یک نقش مشترک ختایی (تصویر شماره ۱۰) اجرا شده است. البته این نقش چنان با تنوع رنگ های زمینه و کاردها و تکنیکها ساخته و پرداخته شده است، که هیچ یکنواختی در صفحات جلب نظر نمی کند. نقش مشترک ختایی را می توان از جهت شیوه اجرا، به دو بخش اصلی تقسیم کرد.

بخش اول: ستون های با زمینه طلایی و گل های رنگی دارای تحریر و سایه و پرداز. تعداد ۱۱۸ صفحه در قرآن با این نوع شیوه در ستون ها آراسته شده اند، شیوه ای که در اجرای تذهیب بسیار مرسوم است. در زمینه زرین آن نیز برای درخشش بیشتر از سنجاق نشان استفاده شده است.

پژوهش های علمی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تصویر شماره ۱۰: طرح مشترک ختایی در ستون‌های عمودی در قرآن چستربیتی (www.chesterbeatty.ie.ir)

بخش دوم: ستون‌های با نقوش ختایی به شیوه حلکاری با رنگ‌های متفاوت بر زمینه‌های رنگی متفاوت.

در اینجا ابتدا باید به نکاتی در توضیح و پیشینه شیوه حلکاری بپردازیم. در آثار روزبهان شاهد شیوه‌ای از تذهیب هستیم که با به‌کارگیری و گسترش آن در آثار او، به یک شیوه اصلی و مهم در تذهیب بدل شده است. این شیوه به حلکاری موسوم است و درباره نمونه‌های اولیه و پیشین آن در کارگاه‌ها و نمونه آثار قرن نهم هجری، مستنداتی ارائه خواهد شد. توضیح اینکه شیوه رایج در تذهیب برای اجرای نقوش در ختایی‌ها و اسلیمی‌ها در آثاری با رنگ زمینه به‌غیر از طلایی، به این صورت است که: ابتدا رنگ‌های طلایی و بعد از آن، دیگر رنگ‌ها (از رنگ اسلیمی‌ها و تمامی رنگ گل‌ها و فرم‌ها) گذاشته می‌شود و بعد از آن تمامی عناصر رنگ‌گذاری شده به طور کامل و با همه جزئیات قلم‌گیری مشکی

ظریف (تحریر) می شود و در نهایت رنگ زمینه اثر با رعایت دقیق مرزها^۱، گذاشته می شود و این روش که اصلی ترین روش اجرای تذهیب تا امروز است، نیاز به زمان زیاد و دقت بالایی دارد. اما در شیوه حلکاری، رویه کاملاً متفاوت است. در این شیوه ابتدا رنگ زمینه فضا به صورت یک دست و گسترده گذاشته می شود و بعد همه نقوش مورد نظر روی زمینه رنگی پیاده می شود. چند نکته در این شیوه دارای اهمیت است:

۱. ابتدا رنگ اصلی زمینه به صورت یک دست و یکنواخت گذاشته می شود (رنگ زمینه می تواند لاجورد یا طلایی یا هر رنگ دیگری باشد. البته در آثار روزبهان شاهد تنوع زیاد آن هستیم).

۲. همه عناصر شامل گل ها و برگ ها با یک رنگ خاص و بدون تنوع، رنگ گذاری می شوند، که این رنگ باید تضاد خوبی با رنگ زمینه اصلی داشته باشد تا نقوش کاملاً هویدا باشند.

۳. نیاز به تحریر (قلمگیری مشکی) در هیچ یک از عناصر نیست.

۴. جزییات عناصر به تفکیک و با فاصله مویی^۲ از یکدیگر نقش می شوند و این فاصله ها هویت نقوش را احیا می کند.

۵. این شیوه نیاز به ظرافت زیادی دارد و خطوط باید در حد قلمگیری ظریف باشند تا زیبا باشد.

۶. اصراری بر یک دست بودن رنگ برگ ها و گلبرگ ها، در رنگ آمیزی نقوش نداریم و برعکس، ایجاد سایه و تیرگی و روشنی در آنها بر زیبایی آن می افزاید.

۷. در اکثر موارد نقوش آن به صورت بداهه بر اثر می نشیند و نیاز به استادی و مهارت زیادی دارد.

۸. مذهب باید بتواند گل ها و گلبرگ ها را با یک حرکت قلم، در جای مناسب خود و با رعایت فاصله از گلبرگ کناری ایجاد کند. و نمی تواند ساخت و ساز انجام دهد، چرا که

۱. که در بیشتر موارد لاجورد است.

۲. که همان قلمگیری های ظریف مشکی است.

۳. بسیار کم

سطح زیرین قلم، فضایی رنگ شده است؛ که در صورت حرکت زیاد قلمو، باعث ترکیب شدن رنگ زمینه با رنگ گل می شود و کیفیت کار افول می کند.

۹. روزبهان گاهی اسلیمی ها را نیز به شیوه حلکاری و بدون تحریر در آثارش به کار برده است، که روش آن متفاوت و البته کمی ساده تر از حلکاری درختایی هاست.

لازم به ذکر است شیوه حلکاری هر چند نیاز به مهارت زیادی در نقوش و کار با قلم دارد، ولی به زمان کمتری نیاز است. در نتیجه می تواند کار با سرعت بیشتری انجام شود. باتوجه به تعداد زیاد ستون های عمودی، به کارگیری این شیوه بسیار مفید به نظر می رسد. اما به صورت متناوب، در صفحات با تغییر شیوه، تغییر رنگ زمینه و تغییر در رنگ قلم حلکاری مواجهیم و باتوجه به اضافه شدن رنگ های جدید، نمی توانیم برای این تناوب، نظمی را تعریف کنیم. حدود ۲۰۰ صفحه قرآن^۲، دارای ستون های با زمینه لاجورد و حلکاری طلایی هستند و البته باز هم این صفحات (که در بین دیگر صفحات رنگی قرار گرفته اند و متناوب نیستند) کاملاً مشابه نیستند و هر بار تغییر رنگ جداول اطراف، تغییر دیگری ایجاد می کند. در تصاویر می توان گوشه ای از آنچه در قرآن رخ می دهد را بازگو کرد. نویسنده کتاب لاجورد و طلا می گوید: " حلکاری تزیینات قرآن روزبهان نمونه نادری از نسخه خطی است که در آن ستون های هر صفحه تزیین شده اند که در مجموع بیش از ۳۵۰۰ ستون تزیین شده جداگانه هستند. اگرچه ممکن است تزیینات یکسان در چندین صفحه اتفاق بیفتد، ستون های مزین یکسان، هرگز به نحو متوالی دیده نمی شوند. این پانل های (ستون) کوچک یکی از ویژگی های اصلی برنامه تزیینی کلی نسخه خطی هستند و هر صفحه را زنده می کنند. تزیین پانل ها دو نوع اصلی است: (۱) شکوفه های چندرنگ روی زمینه طلایی (۱۳ درصد صفحات و زمینه سنجاق نشان هستند) و (۲)

۱. چالشی که در این میان، به نظر می رسد نحوه انتقال طرح در این تعداد زیاد، آن هم بر بستر رنگ شده می باشد. که طبق اسناد احتمال می دهیم که کاغذ پوستی (مناسب برای انتقال طرح) در آن دوران موجود و در دسترس بوده است. و به وسیله آن به راحتی طرح قابل انتقال بوده است. هر چند شواهدی در خود اثر، مبنی بر طراحی کلی طرح، با مداد به صورت ظریف قبل از اجرا وجود دارد.

۲. ۱۹۸ صفحه.

شکوفه های "شابلون" روی زمینه های رنگی " (Wright, ۲۰۱۶: ۱۳۳). ترتیب طرح های ستون های کوچک عمودی در بسیاری موارد دارای نظم است و در بخش های آخر این توالی و نظم متفاوت می شود و تغییرات بیشتر است. (Wright, ۲۰۱۶: ۱۳۵)

تصویر شماره ۱۱: تنوع رنگها در تزیینات حلکاری در ستون های عمودی در قرآن چستربیتی (www.chesterbeatty.ie.ir)

روزبهان چنان از تنوع رنگی در این اثر استفاده کرده که می توان تا ۸ نوع رنگ لاجورد با درجات بسیار نزدیک را شمرد. در تصویر شماره ۱۲ مشابهت رنگ گلبهی و تفاوت آن با تغییر کادر دور آن یا تغییر رنگ حلکاری در آن، دیده می شود. رنگدانه ها دستکاری و مخلوط می شوند تا طیفی از رنگ ها ایجاد شود که در مجموعه ای شگفت انگیز از ترکیب ها استفاده می شود (Wright, ۲۰۱۶: ۲).

۱. منظور از شابلون طرح های تکرار شده است.

تصویر شماره ۱۲: طیف رنگی در تزیینات ستون‌های عمودی در قرآن چستربیتی (www.chesterbeatty.ie.ir)

۵.۲. عناوین سوره‌ها (ویژگی منحصر به فرد)

در مواجهه با عناوین و سر سوره‌ها در قرآن چستربیتی، ابتدا در بین تنوع و گستردگی آنها گم می‌شویم و با نگاه دوباره تصور می‌کنیم بعضی مشابه یکدیگر هستند و در مقام قیاس برمی‌آییم و با مقایسه دقیق‌تر متوجه می‌شویم که نمی‌توانیم تشابه عین به عین در آنها بیابیم و هر یک در جزئی از فرم، نقش یا رنگ متفاوت هستند. این مطلب به توجه به چند تصویر انتخابی از عناوین سوره‌ها به خوبی قابل درک خواهد بود. بخشی از سر سوره‌ها از نظر فرم و چگونگی فضا مشابه نقوش رایج همان دوران هستند. ویژگی این سر سوره‌ها را می‌توان در زمینه طلا و لاجورد و فرمی شبیه ترنج کشیده در وسط آن برشمرد که تقریباً ۴۳ تا از آنها را می‌توان دارای این ویژگی دانست.

تصویر شماره ۱۳: سر سوره‌های با سبک رایج همان دوران در قرآن چستربیتی (www.chesterbeatty.ie.ir)

و مابقی سر سوره ها دارای تنوع بیشتری در رنگ و فرم های مورد استفاده هستند و البته همان طور که گفته شد در این تنوع مشابهت هایی نیز وجود دارد. البته همچنان قالب رنگ اصلی در بیشتر سر سوره ها، رنگ طلایی و لاجورد است و گاه طرح ها در عین مشابهت، تفاوت هایی دارند و کاملاً برهم منطبق نیستند. گاه کاملاً مشابه هستند، ولی در روش اجرا کاملاً متفاوت اند. گاه نیز کاملاً نقوش یکسان دارند ولی رنگ گذاری متفاوت دارند. در هر حال در هر جزئی شاهد تنوعی هستیم. گفته های رایج نیز موید این گفته ها است. در اکثر قریب به اتفاق قرآن های شیراز قرن شانزدهم، سرفصل ها شامل یک فرم طلایی بزرگ است که با زمینی به رنگ آبی تیره و طلایی احاطه شده است. فرم کتیبه ها معمولاً ساده است، و هم فرم و هم زمین اطراف آن با پوششی پراکنده از تنوع محدودی از شکوفه های رنگی یا اغلب فقط جوانه های ساده رنگ آمیزی می شوند (Wright, 2016: 143). حال آنکه، سرفصل های قرآن روزبهان مجموعه ای متنوع و نسبتاً گیج کننده است که در بقیه سرفصل ها (آنهايي که جز سبک رایج آن دوران نبودند) تنوع بیشتری به چشم می خورد (همان، ۱۴۶). گستردگی و تنوع تزیینات به قدری زیاد است که به نظر می رسد مجموعه ای به ظاهر بی پایان - و حتی طاقت فرسا - از نقوش تزیینی وجود دارد، اما در حقیقت، تعداد محدودی از نقوش در تنوع ها و ترکیب های بی شماری استفاده می شود (همان، ۳).

تصویر شماره ۱۴: طراحی مشترک با رنگ بندی متنوع در چند سر سوره قرآن چستربیتی (www.chesterbeatty.ie.ir)

دو صفحه ابتدای سوره بقره و سوره کهف تقسیم‌بندی رایج در کل قرآن را دارند و دارای کتیبه‌ها گسترده‌تر از بقیه عناوین سوره‌ها هستند و در کادر قرآن به شیوه ۲۰ صفحه پایانی تذهیب شده‌اند. دو صفحه آغازین سوره بقره، با سر سوره و کتیبه‌ای فاخر و پرکار آراسته شده است. صفحه مقابل آن برای حفظ ریتم و هماهنگی و ارتباط چشمی مخاطب، مشابه صفحه آغاز، و البته بدون جایگاه سر سوره و کتیبه آراسته شده است. مشاهده می‌کنیم در این صفحه که ارتفاعی بیشتر از صفحه مقابل خود دارد، کتیبه و سر سوره عریض و پهن هستند و بعدها در دیگر سوره‌ها خواهیم دید که سر سوره‌ها باریک‌تر هستند. این پهنای زیاد و اختلاف ارتفاع به خوبی توسط مذهب اداره شده و از زیبایی صفحه نکاسته است. در مشاهده فضای رنگی هر دو صفحه، همچون همیشه رنگ لاجورد و طلا غلبه داشته، ارتباط رنگی مناسبی با صفحات قبلی برقرار می‌کند. در حفظ این ارتباط، می‌توان به نقش ویژه ستون‌های عمودی توجه کرد. آنها به گونه‌ای در نظر گرفته شده‌اند و در آنها جدول طلایی به گونه‌ای ساخته شده‌اند و نیز نقش حلکاری ظریف آن، تداعی‌کننده جدول ظریف با همین نقش حلکاری در دو صفحه حمد است.

تصویر شماره ۱۵: تزیینات صفحات آغازین سوره بقره در قرآن چستربییتی (www.chesterbeatty.ie.ir)

در طراحی سر سوره کهف، متفاوت از دیگر قسمت های قرآن، صرفاً از نقوش ختایی استفاده شده است و انتخاب رنگ و تفکیک فضای رنگی آن، به گونه ای متفاوت صورت گرفته است. شرفه های این صفحه، بسیار پرکار و با تفاوت هایی نسبت به روش مرسوم در شرفه، تزیین شده است.

تصویر شماره ۱۶: تزیینات صفحات آغازین سوره کهف در قرآن چستربیتی (www.chesterbeatty.ie.ir)

❁ تزیینات بیست صفحه پایانی (ویژگی منحصر به فرد)

این تزیینات از سوره اعلی تا سوره تبت ادامه دارد. به گفته خانم رایت، تزیینات این صفحات در برنامه اولیه تزیین نسخه نبوده است و احتمالاً بعد از اتمام کار کتاب، تصمیم بر اضافه کردن تزیینات گرفته شده است^۱ (Wright, ۲۰۱۶: ۱۴۰). در بیست صفحه پایانی شاهد اوج آراستن متن هستیم. با توجه به اینکه مذهب بنای این را نداشته است

۱. اوهمچنین می گوید در ستونهای عمودی در ۵۷ برگه (۱۵۴ صفحه) وجود دارد که با کاغذ چسبانده شده روی برگه اصلی تزیین شده است و در این مورد توضیحاتی می دهد. با توجه به اینکه نسخه اصلی در دسترس ایشان بوده است، باید این موارد را بپذیریم.

که در فضای بیرون از کادر رایج در قرآن، احتمالاً برای وحدت رویه و هماهنگی بین صفحات، طرح و نقشی بیاورد، تمام فضاهای موجود در اطراف نوشته‌ها را، با روش‌ها و تکنیک‌های مختلف و با تنوع رنگی زیاد با ظرافت و استادی آراسته است. در این فضاها، هرچند روزبهران از رنگ‌های روشن و براق و متفاوت استفاده کرده، غلبه رنگ‌ها در هریک از صفحات همچنان با رنگ طلایی و لاجورد است و این اتفاق مهم‌ترین دلیل برای هماهنگی بین صفحات قرآن، در عین گستردگی زیاد نقش و رنگ است. نمونه‌ای از تذهیب متن در کادر سطر جلی در صفحات مختلف را مشاهده می‌کنیم.

تصویر شماره ۱۷: نمونه‌ای از تزیینات در سطرهای جلی در ۲۰ صفحه پایانی قرآن چستربیتی (www.chesterbeatty.ie.ir)

در این کتیبه ها شاهد تنوع رنگ و نقش و نیز تنوع تکنیک در روش اجرای تذهیب هستیم. تکنیک هایی که هریک سرشار از ظرایف هستند و مقدمه و پیش درآمدی برای تکنیک های مورد استفاده در دوره های بعد خواهد بود. در آثار لاکی دوران قاجار شیوه هایی مورد استفاده قرار گرفته که نمونه های آن را ۳۰۰ سال قبل، در آثار روزبهان می بینیم.

تصویر شماره ۱۸: نمونه ای از تزیینات ۲۰ صفحه پایانی قرآن چستربیتی (www.chesterbeatty.ie.ir)

تصویر شماره ۱۹: نمونه ای از تزیینات ۲۰ صفحه پایانی قرآن چستربیتی (www.chesterbeatty.ie.ir)

❁ نتیجه‌گیری

با بررسی و تحلیل هر چه بیشتر در آرایه‌های قرآن چسبتریتی، به ویژگی‌های خاص آن پی خواهیم برد. در تزیینات گسترده آن شاهد تنوع بی‌نظیر رنگ‌بندی‌ها هستیم که هرچند خارج از رویه مرسوم تذهیب آن دوران است بلکه نه تنها موجب کاهش زیبایی آن نشده بلکه بر جذابیت و تنوع در تذهیب افزوده است. انتخاب استادانه روزبهان در همنشینی رنگ‌ها آن چنان است که هر دو صفحه انتخابی از میان قرآن همچنان با صفحات پرکار ابتدای قرآن مرتبط و هماهنگ است. روزبهان از رنگ‌های مورد استفاده در جدول‌کشی‌ها و رنگ گل‌ها برای ایجاد هماهنگی استفاده کرده است. نقوش و ترکیب‌بندی‌ها و ترکیب‌های رنگی در آثار روزبهان بر روش‌های وی در تذهیب بسیار اثرگذار بوده و طی سده‌ها سبک‌کار و ابداعات او مورد استفاده هنرمندان در رشته تذهیب و کتاب‌آرایی قرار گرفته است. استفاده از حل‌کاری‌ها - نقوش با یک رنگ بدون تحریر - به روشی نو و با گسترشی چشمگیر و نیز استفاده از گستره رنگ‌های متنوع و زیاد در آراستن کتاب‌ها و به‌کارگیری تکنیک‌های اجرای متفاوت و جدید که امروزه هریک به شیوه‌ای در تذهیب تبدیل شده است، از جمله مواردی است که در آثار روزبهان مشاهده می‌شود. در همین راستا می‌توان به تزیینات و تذهیب او در قرآن چسبتریتی، اشاره کرد که همه نوآوری‌هایش در آن در اوج و نهایت زیبایی و شکوه به‌کاررفته است و این اثر به‌عنوان اثری روندساز باعث تغییر روند تزیینات تذهیب در جریان کتاب‌آرایی ایران بوده است. روزبهان به‌عنوان استادی سرآمد در خوشنویسی، در خط نیز شیوه‌ای خاص و ابداعاتی دارد که خود نیازمند پژوهشی دیگر است. در آثار روزبهان گاه صفحات تزیینی و آراسته در یک مجلد، کل صفحات را در بر می‌گیرد با آرایه‌های زیبا و با تنوع بسیار و شگفت‌انگیز؛ روشی که تا پیش از آن مرسوم نبوده است. روزبهان هنرمندی است که سال‌های طولانی به کتابت و تذهیب پرداخته است. وی افزون به تذهیب آثار خود، به تذهیب آثار دیگر کاتبان هم‌دوره خود نیز پرداخته است

منابع

۱. جیمز، دیوید؛ خلیلی، ناصر، (۱۳۸۱) مجموعه هنر اسلامی پس از تیمور، ترجمه پیام بهتاش، تهران: نشر کارنگ.
۲. رهنورد، زهرا، (۱۳۸۸)، کتاب آرای، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳. ریشار، فرانسیس، (۱۳۸۳)، جلوه‌های هنر پارسی، ترجمه ع. روح بخشان، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۴. ریشار، فرانسیس، (۱۳۸۵)، کتاب ایرانی، ترجمه ع. روح بخشان، تهران: میراث مکتوب.
۵. لینگز، مارتین، (۱۳۷۷)، هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه قیومی. (چاپ اول). تهران: انتشارات گروس.
۶. معتقدی، کیانوش (۱۳۹۲ الف)، خاندان روزبهان شیرازی، تهران: پیکره.
۷. مقتدایی، علی اصغر، (۱۳۹۵)، تاریخچه و مکاتب تذهیب، تهران: دانشگاه پیام نور.
۸. منشی قمی، قاضی احمد، (۱۳۸۳)، گلستان هنر، تصحیح احمد خوانساری، تهران: گلستان هنر.
۹. Eline Wright, (۲۰۱۸) Lapis and Gold Exploring chester beatty s Ruzbihan Quran

مقالات:

۱. قزوینی، بذاق، (۱۳۸۸)، «بخش احوال خطاطان و نقاشان از کتاب جواهر الاخبار به کوشش کفایت کوشا» نامه بهارستان، ش ۱۵، ۱۲۰-۱۰۷.

۲. معتقدی، کیانوش (۱۳۹۲ ب)، «بررسی شیوه‌های تذهیب در مکتب شیراز قرن نهم و دهم»، آستان هنر، دوره و ش ۴۰-۳۲.
۳. معتقدی، کیانوش (۱۳۹۳)، «معرفی شاهنامه نفیس کتابخانه جان ریلاندز دانشگاه منچستر، بررسی نگاره‌ها و تأثیر سبک ترکمانی»، نامه بهارستان، شماره چهارم، تابستان ۹۳.
۴. Eline wright, A sixteenth century must erpice cherter beatty s Ruzbihan Quran ۲۰۱۳.

